

УДК 398.431

ТРАДИЦІЙНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ДОМАШНІХ ДУХІВ: УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКІ ПАРАЛЕЛІ

Володимир ГАЛАЙЧУК

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра етнології
e-mail: halay_czuk@ukr.net*

У статті розглядаються традиційні уявлення українців та чехів про домашніх духів, при цьому констатується помітна близькість таких уявлень. Відзначається, що навіть у рамках певного етнографічного району одні демонологічні сюжети домінують, інші ж перебувають на периферії, не зникаючи зовсім. Виявлено, що, попри виразну локальну специфіку розповідей про домашніх духів у чехів і українців, окремі їх фрагменти виявляються майже тотожними, лише по-різному скомбінованими між собою. Це засвідчує давність відповідного пласту демонологічних уявлень.

Ключові слова: демонологія, вірування, духи домашні, домовик, змія домашня.

Традиційні уявлення про домашніх духів становлять один із найдавніших пластів слов'янської міфології. Кожен слов'янський етнос має свої варіанти вираження цієї ідеї, водночас, з огляду на генетичну спорідненість таких уявлень, між ними спостерігається чимало спільного. Зокрема, предметом наукового зацікавлення у цій статті обрано тотожні елементи у віруваннях про домашніх духів у чеській (та моравській) і українській демонології.

Уявлення українців про домашніх духів, насамперед про типи домовика і духа-збагачувача, доволі повно висвітлені у низці публікацій, зокрема у розвідках В.Гнатюка¹, К.Мошинського², Л.Виноградової³, Є.Левкієвської⁴. Попри це, дослідження даної тематики продовжується⁵. Віруванням чехів у домашніх духів присвячено праці

¹ Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології // Етнографічний збірник. Львів, 1903. Т.XV; Його ж. Знадоби до української демонології. Т.2. Вип.1 // Етнографічний збірник. Львів, 1912. Т.XXXIII; Його ж. Знадоби до української демонології. Т.2. Вип.2 // Етнографічний збірник. Львів, 1912. Т.XXXIV.

² Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. Kraków, 1934. Cz.2: Kultura duchowa.

³ Виноградова Л. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. Москва, 2000. [Традиционная духовная культура славян / Современные исследования].

⁴ Левкієвська Е.Е. Низшая мифология славян // Очерки истории культуры славян. Москва, 1996. С.175–195.

⁵ Галайчук В. "Взасмини" людини та домовика у віруваннях українців Полісся // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2003. Вип.38. С.568–584; Його ж. Демонологічна палітра бойків Старосамбірщини: Вірування у домашніх духів (На польових матеріалах) // Етнічна культура українців: Ювілейний збірник до 10-річчя кафедри етнології. Львів, 2006. С.198–216; Його ж. Причинки до поліської демонології: вірування у домовика // Народознавчі Зошити. Львів, 2006. №3–4. С.457–464; Левкович Н. Домовик ("годованець") у демонологічних уявленнях бойків Сколівщини // Етнічна культура українців: Ювілейний збірник до 10-річчя кафедри етнології. Львів, 2006. С.217–221; Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини: монографія. Львів, 2015. Цей перелік можна продовжувати.

Й.Грохманна⁶ та Й.Кубіна⁷, які ґрунтуються на живому етнографічному матеріалі, а також монографії про слов'янську міфологію Я.Махала⁸ і З.Вань⁹. Варто зазначити, що етнографічний матеріал про вірування чехів у домашніх духів доволі скупий. До того ж, унаслідок зникнення у сучасному чеському суспільстві сільського середовища з його традиціями, унеможливлується і збір відповідних відомостей з орієнтованих на давнину демонологічних тем.

Чехи, порівняно з українцями, мають багатшу давню писемну традицію, пов'язану з домашніми духами. Перші згадки про них містяться ще у “Празькій хроніці” Козьми Празького (XI–XII ст.), в якій розповідається, що кожен чех заготовлював власні зображення богів (ідолів), до яких молився і просив їх, щоб вони добре опікувалися його хатою¹⁰.

До XV ст. у Чехії домашні божества називали *дед*, *дедек* (*děd*, *dědek*). Це слово первісно означало старого чоловіка, батька дітей. Ще одна назва домашнього божества – *господарічек*, демінутив від слова *господар*, яким позначали старшого члена сім'ї (*старійшину*)¹¹.

Зображення дідів містилися, вірогідно, над великим столом, який у сільських хатах стояв навпроти печі. За словами Б.Кулди, домашні божки могли мати своє місце на покуті у настінній скриньці. У Моравії для таких скриньок призначалося місце на покуті до другої половини XIX ст. Над ними висів святий образ. У цій скриньці господар зберігав молитовник, календар та гроші для щоденного вжитку. На весіллі під скринькою садили наречену, на свята – шановного гостя, нащодень це було місце господаря¹². Я.Махал також згадує про такі фігурки дідків з глини або каменю, які на Слезську колись ставили на віконці поблизу дверей, а у пізніші часи – на печі¹³.

У східних слов'ян перша чітка згадка про домашніх духів датується кінцем XIV ст.¹⁴ Автор згадує про “проклятого біса-хороможителя”, не пояснюючи, що криється за цією назвою. Найімовірніше, так представник церкви назвав *домовика*. Саме ж слово *домовик* чи не вперше згадане у граматиці початку XIX ст., де українських *дідька*, *домовика* витлумачено через російське *дедушка домовой*¹⁵. Безперечно, слово *домовик* на той час уже було добре відомим, водночас можна припустити, що в українців, як і у чехів, давнішою за походженням була назва домашнього духа *дідько* (можливо, *хазяїн*), яка вказувала на генезу персонажа від душі старшого із померлих у сім'ї. *Дідами* на Поліссі донині називають душі людей, що померли “правильною” смертю; *домовик* розглядається окремо від них, проте і йому належить частка

⁶ *Grohmann Josef Virgil. Pověry a obyčej v českých a na Moravě / Z německého originálu Aberglauben und Gebräuche aus Böhmen und Mähren, vydaného roku 1864 v Praze, přeložil David Sajvera. Praha, 2010.*

⁷ *Kubín Josef Štefan. Kladské povídky. Praha, 1958; Ejusdem. Lidové povídky z Podkrkonoší. Praha, 1964.*

⁸ *Máchal Jan. Bájelství slovanské. Praha, 1907.*

⁹ *Váňa Zdeněk. Svět slovanských bohů a démonů. Praha, 1990.*

¹⁰ *Grohmann Josef Virgil. Pověry a obyčej v českých a na Moravě. S.30.*

¹¹ *Grohmann Josef Virgil. Pověry a obyčej v českých a na Moravě. S.29–30.*

¹² *Ibid.*

¹³ *Máchal Jan. Bájelství slovanské. S.44.*

¹⁴ Слово св. отця Василья о посте, поучение // Златая цепь. Главное собрание библиотеки Троице-Сергиевой лавры. Рукоп. № 11. Л.91об.

¹⁵ [Павловский А.П.] Грамматика малороссійскаго наречія, или Грамматическое показаніе существеннейших отличій, отдалившихъ Малороссійское наречіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаніями и сочиненіями. Сочин. Ал.Павловскій. Санктпетербургъ, 1818.

при ритуальній годівлі душ *diđiv*. Загалом же вірування українців, як і чехів, у домашніх духів є неоднорідними і мають виразний локальний характер.

Досліджуючи уявлення про домашніх духів, Й.Грохманн зауважив, що у чехів найбільш поширеним забобоном є віра в *шотка*, або *шетка* (*šotek, šetek*). Це слово – демінутив від *siet, sít* (*шет*), яке було в Чехії до XV ст. звиклим і означало старця¹⁶. Відомості про *шотка* як домашнього духа фіксуються з XVI ст., а з XVIII ст. трапляються доволі часто¹⁷.

Згідно з повір'ям, *шотек* вилуплюється з першого яйця, вкраденого від чорної курки¹⁸. Людина носить таке яйце дев'ять днів під пахвою, при цьому не стриже волосся, не обрізає нігті, не миється, не розчісується, навіть не молиться. *Шотек* зробиць для свого господаря все, про що він мріє. Коли з часом господар захоче звільнитися від нього, може його продати, але не дорожче, ніж за два гроші. Наступний власник теж може його продати, але за ціну нижчу, ніж купив. Третій же власник матиме *шотка* аж до смерті¹⁹. Господар *шотка* мусить залишати з кожної їжі на столі три шматочки або три ложки супу²⁰.

У Моравії вірили, що яйце, з котрого має вилупитися *шотек*, чорна курка мусить знести у п'ятницю²¹. У чехів також побутувало уявлення, що *шотек* може з'явитися не лише з першого, а й з останнього яйця, яке чорна курка зносить на дев'ятому році життя. Ці яйця не мають жовтка. Але щоб курка таке яєчко знесла, вона мусить спочатку спаруватися з *домашнім гадом* (*hadem-hospodářičkem*). У Мшані господині кидали таке яйце через стріху, при тому ще дещо промовляючи. Відтак, до хати не могли наблизитись чародії²².

Чехи також вірили, що хто хоче стати невидимим, повинен носити яйце від чорної курки сім тижнів під пахвою. Після цього з нього з'явиться маленький чоловічок, котрий обдарує людину здатністю ставати невидимою. Така людина не сміє впродовж цих семи тижнів відвідувати богослужби. Як тільки цей маленький чоловічок об'явиться, її душа потрапить до пекла²³.

Декілька варіантів розповіді про походження *шотка* записав Й.Кубін: “Шотка прагнули всі люди, які хотіли розбагатіти. Для цього ловили павука-хрестовика до пляшки, треба від гасу, а тоді його поставити за комин. Але то мусив щонаочі ходити його проклинати. Мусив то робити від дев'яти до десяти годин. Дев'ятого дня такий шотек вилазив і наносив до хати що хто хотів. – Або купив чорну шеститижневу курку, і повинен був носити у чорному полотні, заховану під пахвою. Як після цього він з'явиться, його уже жоден не збудеться. Ще може вилупитися з крашанки, якби хто дотримав аж до наступного Великодня”²⁴.

Я.Махал так описував цього персонажа: “Шетек на вигляд, як малий хлопчик, тільки що має на руках і ногах кігтики; укривається найохочіше в овчині, але також і в борошні, горосі чи в дуплавій груші. Узимку сидить зазвичай на печі й гріється”.

¹⁶ *Grohmann Josef Virgil. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě. S.29.*

¹⁷ *Máchal Jan. Bájėsloví slovanské. S. 45.*

¹⁸ *Grohmann Josef Virgil. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě. S.29.*

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *Ibid. S.31.*

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid. S.96.*

²³ *Ibid.*

²⁴ *Kubín Josef Štefan. Lidové povídky z Podkrkonoší. S.184.*

Люди розповідають про нього багато веселих історій: парубкові, що зігнав його з по-ду, заплутав сіно у волосся так, що мусили стригти налісо; дівчину, яка його обшпарила, заплів у драбину так, що добре наморочилися, доки виплели. *Шетек* охороняє стадо від хворіб, приносить зерно і гроші (які, якщо їх потратити, повернуться). *Шетек* витримує дев'ять років без їжі і питва, а на дев'ятому році повертається на місце, де був народжений, і мучить населення²⁵.

У Й.Кубіна *шотка* описано так: “То ходить по хаті, як їжак або чорна кішка, а тільки всього наносить. Але мусово, щоб про нього знала тільки та особа. Якось мала селянка такого шотка, а коли колотила, то того стільки наколотила від однієї корови, як від цілого двору! Вона його посадила до масниці і примовляла: “Роби масло, роби!” Сиділа там у кутку ще дівчина, і ані чичирк. А відтак, той шотек сказав: “Селянко, хтось дивиться!” І від того часу він її залишив і пішов геть. А вона все втратила”²⁶.

У чеській мові *шотити* означає “скупко господарювати”²⁷. Також про пустотливу людину, яка любить зачіпати інших, кажуть, що вона – справжній *шотек*²⁸.

Своєрідним антиподом шотка є *базалічек* (bazalíček), в якому виразно впізнається грецький *василіск*. Чехи вірили, що чорна курка може перетворитись у чорного півня. Той знесе до гною одне чорне яйце. Тільки з нього може проклунутися *базалічек* (малий диявол), який приносить нещастя до хати. Хто його побачить, той мусить померти. Тому люди, ідучи в крамницю, беруть з собою дзеркало, щоб *базалічек*, побачивши себе, налякався і втік²⁹. Це ж стосується і такого персонажа, як *діблік* (diblík): “Шотек [...] дбав про щастя. Натомість [діблік], це вже було що іншого! Той дбав лише добрим на шкоду. [...] Як кому починало зле вестися, зазвичай кожен казав: “Ах, він має дібліка!”³⁰

Домашній дух у чехів мав ще назву *скрітек*, або *Крістек* (skřítek, Křístek), яка у старочеських словниках тлумачиться як *lar domesticus*. У народі казали, що *скрітком* (як і *дібліком*) ставала неохрещена дитина. У подібі малого хлопчика *скрітек* перебував за піччю або у хліві, радо виконував роботу хатню і по господарству. Натомість, кожного четверга і на Щедрий вечір його належало годувати, вділяючи від кожної страви по три шматки чи по три ложки. Дерев'яні фігурки *скрітка* (з перехрещеними на грудях руками і коронкою на голові) зберігали у скриньках на покуті, коли ж ішли з хати, фігурку ставили на скриньку чи на стіл, щоб оберігала дім. На початку ХХ ст. *скрітка* часто уявляли у подібі курятка, яке приносить людям щастя³¹.

Скрітек може сприйматися і осібно від домашніх духів. Цю назву дослідники виводять від німецького *skrat* – лісовий дух. Є також підстави ототожнювати його з *чортом* (чи з *дібліком*), адже крім добре знаного у чехів і моравців вислову “Нема ані Крістка дома” (йдеться про згадану вже фігурку), часто говорять і “Аби тебе *скрітек* узяв”³². Водночас очевидно, що ідеться лише про запозичення назви чи часткове пе-

²⁵ Máchal Jan. Bájėsloví slovanské. S.45–46.

²⁶ Kubín Josef Štefan. Lidové povídky z Podkrkonoší. S.184.

²⁷ Grohmann Josef Virgil. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě. S.30.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid. S.32.

³⁰ Kubín Josef Štefan. Lidové povídky z Podkrkonoší. S.184.

³¹ Máchal Jan. Bájėsloví slovanské. S.46–47.

³² Ibid. S.47.

ренесення функцій від одного персонажа до іншого, що нерідко трапляється у демонології. За більшістю описів *скрітек* тотожний *шоткові*.

За віруваннями чехів, у кожній хаті ховається домашня змія, яку називають *гад-господарік*, чи *гад-господар*, *гад-господарічек*, *гад-домовнічек* (had-hospodářik, had-hospodář, had-hospodáříček, had-domovníček).

Згадка про домашню змію міститься у повідомленні 1554 р. з чеського міста Пухова, а в 1613 р. чех Полічанські писав: “А декотрі, угледівши його [гада] у дворі, а особливо коли він великий, іменують його щасливим старим господарем”³³.

Існує вірування, що домашньої змії нема тільки у тих хатах, де живуть злі люди³⁴. На колір вона біла³⁵ або блищить, як золото³⁶. Зрідка показується людям, але тоді її ні за що на світі людина не має вбити, тому що гад уб'є самого господаря. Змія ретельно стежить за всіма подіями у будинку. Якщо людина їй зашкодить, перестане змія старатися про сім'ю і тоді не допоможуть жодна праця і зусилля, бо хата втратила благословення. Коли ця змія помре, мусить померти і господар.

Один старий газда розповідав, що був колись на службі у селянина. Якось, коли вже нагодував худобу і сидів на колоді перед стайнею, зауважив, як щось повзає біля ніг. Приглянувся і побачив змію. Одразу ж взяв мотику і хотів її вбити. У тій хвили ввійшов до двору селянин і закричав: “Вацлаве, хочеш мене вбити!?” Тоді він збагнув, що то *гад-господарік*, і попросив про розрахунок³⁷.

У чехів є уявлення, що домашні гади можуть їсти разом з людьми молоко з миски³⁸. Корова, яку ссе вуж, дає багато молока і її вважають “щасливою”. Вуж у даному випадку ототожнюється з домашньою змією³⁹.

Подекуди чехи вірили, що у хаті живуть дві великі змії зі змієятами, які повністю представляють сім'ю. Якщо вбити гада – помре голова родини, якщо гадину – господарина, а якщо станеться щось із гаденятами – це позначиться на дітях⁴⁰.

Домашня змія чи домашня жаба, нібито, охороняють хату від всіляких нещасть. Убити їх вважалось важким гріхом. Домашня змія живе під піччю чи під вхідним порогом хати. Тому ніхто не мав би на порозі, наприклад, рубати дрова, аби не зашкодити їй⁴¹. *Гад-господарік* охороняє сім'ю від хворіб, на пожежу чи потоп попереджувально шипить⁴².

Господаріки, з якими сім'я посварилася (або сім'я зовсім розпалася), нібито, блукають пустками⁴³.

За повір'ям, своєрідний *господарічек*, котрий приносить до хати гроші і їжу та охороняє господаря від шкоди, родиться з рослини “переступень”. В одній старій жінки неподалік Вамберка, нібито, був такий демон. Якщо хтось щось у неї вкрав (а це мог-

³³ Левкиевская Е.Е. Змея домашняя // Славянские древности. Этнолингвистический словарь в пяти томах. Москва, 1999. Т.2: Д–К (Крошки). С. 339.

³⁴ Там же. С.340.

³⁵ Grohmann Josef Virgil. Pověry a obyčaje v čechách a na Moravě. S.98–99.

³⁶ Левкиевская Е.Е. Змея домашняя. С.339.

³⁷ Grohmann Josef Virgil. Pověry a obyčaje v čechách a na Moravě. S.98–99.

³⁸ Ibid.

³⁹ Левкиевская Е. Е. Змея домашняя. С.340.

⁴⁰ Grohmann Josef Virgil. Pověry a obyčaje v čechách a na Moravě. S.99.

⁴¹ Ibid.

⁴² Левкиевская Е. Е. Змея домашняя. С.341.

⁴³ Grohmann Josef Virgil. Pověry a obyčaje v čechách a na Moravě. S.30.

ло бути і у далекому полі), вона про це миттєво дізнавалася і наступного дня йшла забирати вкрадену річ у злодія. *Господарічек* може служити тільки до смерті свого пана. Потім він візьме душу свого господаря у пекло⁴⁴.

Забобонні чехи називають *господарічком* також черв'яка, який цокає в стінах дому, немов годинник. Це для них сигнал, що хтось у хаті скоро помре. Оцей забобон пов'язаний з давньою вірою в дідів, які таким чином кличуть когось із членів сім'ї до себе⁴⁵.

Рарашек (*garášek*) як домашній дух, за уявленнями чехів – це білий карлик з шапочкою на голові, якому найкраще жити в ролі слуги. Раз у році – на обжинки – всі *рарашки* нібито зустрічаються в пивниці одного з багатих селян, де п'ють вино з його запасів⁴⁶. Водночас часто *рарашек* – це безпосередньо *чорт* чи ототожнений зі злим духом *вихор*, який у жнива шкодить людям⁴⁷.

Уявлення про *рарашка* зафіксоване у бувальщинах з мотивом так званого мокро-го курчати. Зокрема, в одному з текстів розповідається, як таке мокре курча пастушки знайшли на пасовиську біля ставка. Його принесли до хати і лишили просушитися за грубкою. Відтак, воно “заквоктало, кррр, кррр, а при кожному квоктанні давало зерна, пшениці, жита, ячменю, кожного купку”. Господар налякався і змусив віднести курча назад. Тричі його відносили, але не могли точно згадати місця, і тричі воно поверталось на піч. Далі у бувальщині йдеться про шкоду від рарашка і про те, як його тяжко позбутися: “У тій хаті мала прихисток дівчина, якій селянка дала вечеряти, а він, той рарашек, з'їв ту їжу. Та дівчина ляляла і проклинала його, що така капость прийде до хати і що є зжере. А той рарашек вночі до неї прийшов, і то б ніхто не вірив – волосся їй вискуб, цілу голову обскубав. Ото було крику і шуму, аж поки нарешті пани з Ровенська пішли туди, вони були від уряду, старшим був пан Яворек, і пішов там, щоб подивитися, що це таке. Прийшли туди, до комори, і там побачили свиню, і свиня скочила під бочку, так вони всі, зо двадцять їх було, на ту бочку, ніби його зловили. І вони п'ять хвилин почекали, воно зачало тою бочкою колотити, а вони попадали на землю, валялися по землі. А воно вибігло до соломи, а та добра бочка по них товклася, так що хоч-не-хоч мусили втекти”. Допомогло лише звернення до каноніка, який “вигнав то вночі, і більше того не було, мали вже спокій”. Натомість, *рарашек* помандрував за згаданою дівчиною, яка, злякавшись, покинула хату, і знайшов її на новому місці⁴⁸.

Подекуди мотив “морого курчати” розкривається за участю іншого персонажа, званого як *плінік*, чи *плівнік*, *плевнік* (*plíník*, *plivník*, *pleuník*). Про це свідчить така бувальщина: “Якось сидів Ян Клугар на березі біля дороги, було на одинадцять години, вже темно. Тоді з гори вилетіло щось як куль соломи, хвіст за ним довгий, розпечений до червоного, перелетіло через село і як не було. Це був не хто інший, як плінік. Хто має плініка, має шалене щастя. Ярковий якось знайшов, він його мав. Багато не робив, а мав усього. Якось вийшов на поле, а під хрестом бачить змерзлу мокру курку. Узав її додому, поклав під столом, і незабаром принесло йому купку пшениці та жита. Так його там лишив, то там лишилось, і вже йому того повну комору наносило. Коли курка розпечена до червоного, стільки чогось принесе, а чорна, холодна –

⁴⁴ *Grohmann Josef Virgil. Pověry a obyčaje v čechách a na Moravě. S.32.*

⁴⁵ *Ibid. S.30.*

⁴⁶ *Ibid. S.28.*

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ *Kubín Josef Štefan. Lidové povídky z Podkrkonoší. S.427–428.*

нічого. І так тривало впродовж багатьох років. А коли мав померати, висповідався, а куди плінік занесли, ніхто не знає. Від того часу є там біда”⁴⁹.

Іноді назви *плінік* і *шотек* вживаються як синоніми⁵⁰. Нагадує *плінік шотка* і походженням: “Коли курка знесе мале яйце, [...] тоді його дають до шматка гною, за дев’ять днів вилізе курятко, але те курятко не те щоб мало пір’я на собі – так ніби волосся, тільки пасмами, і вічно скуйовджене”⁵¹.

В одній з бувальщин розповідається, як господар заборпав таке яйце у кінський гній, відтак, куря вилізло звідти “в усій параді”, по чому вилізло на піч (“корчилося при тому, як яка панночка”). Не вподобавши того, господар відніс *плініка* геть аж за стодолу. Але “було скоріше дома, ніж він”. Коли куряті чогось накришили на піч, воно це з’їло і шезло само, а надвечір у хаті виявили три насипаних купки пшениці. “Еге, заради Бога, ото наробив, опинився у чорта в руках!” – почав каятись господар. Забрав його і вкинув у ставок. Куря кричало за ним: “Я тобі віддячусь! Я тобі віддячусь!”, але додому не повернулося. Подальший розвиток сюжетної лінії бувальщини описує здатність *плініка* до метаморфоз. Коли наступного дня надвечір чоловік йшов з роботи, побачив чорне котеня, яке жалібно нявкало. Узяв його додому (“воно було як причудоване, замашене якесь”) і дав молока. Однак молока не пило, лише пирскало, натомість, насорбалось картопляної юшки. А “за три дні показало, що вміє. Лігало по сінях, як люцифер, як до окропу кинули, так те з котом”. Знову чоловік подумав, що відданий *чорткові*, і попросив сусіда відрубати котятищу голову. Однак те не далося зловити. Лише згодом чоловік його приманив і зловив, відтак, кинув біля лавки у воду. За якийсь час послав дівчину по тютюн, та йшла біля того місця і побачила на лавці пса. Крикнула йому: “Іди геть!” А пес скочив до води і каже: “Коли ти мене не хочеш, я твоєму батькові віддячусь”, – і до ранку той чоловік зчорнів і помер”⁵².

У Рудних горах побутують уявлення про *машталніка* (*maštalník*) – домашнього духа, який живе у хліві (по-чеськи *maštal*), у яслах для годівлі худоби. Виглядає він, як мала дитина. У будівлі, де перебуває *машталнік*, добре ведеться худобі й свійській птиці. На цьому місці не можна клясти, бо *машталнік* завузлить коням гриви, відв’яже худобу і вижене її. Цей дух допомагає дівчатам при роботі, тому в хаті, де він перебуває, чисто і прибрано. За це дівчина повинна зі своєї їжі приховати шматок для нього”⁵³.

Здійснений огляд свідчить про те, що домашні духи мають на території Чехії низку локальних назв, як-от *дед*, *шотек*, *господарічек*, *гад-господарічек* (*гад-домовнічек*), *базалічек*, *скрітек*, *рарашек*, *плінік*, *машталнік*. В Україні ці назви невідомі (за винятком згадки про *рарашків* у Івана Вагилевича⁵⁴). Натомість, на українських теренах найбільш поширеними є назви *домовик* (залежно від місцевості, на позначення похідного від душі предка антропоморфного персонажа, домашньої змії чи *домашнього чорта*) і *годованець*, чи *хованець* (на позначення *домашнього чорта*), а також низка локальних назв. При цьому чеські *дед* і *шотек* співвідносяться з українською назвою

⁴⁹ Kubín Josef Štefan. Kladské povídky. S.57.

⁵⁰ Kubín Josef Štefan. Lidové povídky z Podkrkonoší. S.184.

⁵¹ Ibid. S.365.

⁵² Ibid. S.365–366.

⁵³ Grohmann Josef Virgil. Pověry a obyčaje v českých a na Moravě. S.28–29.

⁵⁴ Василевич І. Бойки, русько-славянський люд у Галичині / Передм. та пер. з пол. Р.Кирчіва // Жовтень. 1978. №12. С.117–130.

дідько, якою позначають *чорта* взагалі й *домашнього чорта* зокрема. Назва *гад-господарічек* суголосна бойківській назві *змія-грунтовичка* (тобто та, що перебуває на конкретному ґрунті, на господарстві). Назва ж *машталнік*, фактично, означає “хлівник” і утворена за тим самим принципом, що і *домовик*.

Власне, значно більше паралелей з віруваннями чехів містять не стільки українські назви, скільки розповіді українців про домашніх духів. Зокрема, *годованець*, як і *шотек* та ін., теж прокльовується з яйця-зноска. Доповнює подібність і те, що при його виношуванні дотримувались певних заборон, а сам він так само може нагадувати куря. Як приклад – розповідь з Бойківщини: “[...] Ви берете зносок, але так, аби дев'ятий день вийшов на Великдень, і несете під лівов пахов, ви там сі не здоровкаєте, не вмиваєтеся, і їсте в коморі, без світла, без нічого, свічку ни світите. Хтось до вас там каже чи “Добрий день!”, чи “Слава Ісусу Христу!” – ви ся вбертаєте і нич не говорите. І в хаті ни говорите. І ни миєтеся, ни хреститеся. Приходить дев'ятий день, і тоді, [як у церкві] перший раз заспівають “Христос воскрес!”, – і [той, хто виношує, теж] каже: “І мій воскрес”. І вийшло куря таке, таке обросле (не куря [...], бо не має ни пір'я, ни нич, но таке голе, на таких лабах во). І то куря ви мусите, такий маєте тарільчик маленечкий, і їму то їйце зварите, але чуть-чуть [зварите], би ся йно тільки стігнуло [те яйце]. І даєте [...], і в'но собі там дзьобає. В'но пищит: “Куря – ни куря я”... Вже говорить людським голосом. Ну, погодували ви то дев'ят днів, воно питаєця: “Господарю, чи я тобов буду керувати, чи ти мнов будеш керувати?” – і всьо”⁵⁵.

Згідно з деякими повір'ями, для отримання *годованця* потрібен зносок від чорної курки: “Ну то то він – то підхалупник, годованець. То всьо їдно юж. Його мож вигодувати. Казали, шо його мож – чорна курка знесе їйце, і то їйце тримати під лівов пахов дев'ять днів, і не мити сі, і не молити сі. І в'но за дев'ять днів вилізе”⁵⁶.

На Волині зафіксовано варіант із закопуванням зноска у гній, як і у випадках з виношуванням *базалічка* чи *плініка*: “Кажуть, якщо курка знесе зносок і носити його дев'ять день під пахвою, а потім закопати в гній, то вилупиться чорт. Одна жінка схотіла перевірити. Як курка знесла яйце, то вона взяла під пахву і гріла дев'ять день. А на десятий закопала в гній. Через якийсь час і справді вилупився той чорт, прийшов до неї та й каже: “Ти мене виносила дев'ять день, а на десятий закопала в гній, то тепер ти моя, а я твій! [...]”⁵⁷.

На Поліссі вдалося виявити раритетну оповідку з мотивом “мокрої курки”, характерним для уявлень про рарашка чи плініка: “То в нас баба була в гостях там у дочки, та й йде лісом – “Е-е-ей!” – шось заводіца таке, плаче, наче дитина. Доц іде. Вона придивилася – таке шось, наче дитина, під сосною сидіть. Та вона взяла його да до себе до грудей тако взяла. Думає – ох, це ж хтось покінув якусь детіну. Як вона подівілас – шо це таке – якась шерсть, якісь копита, пазюрі... Ну в неї там був плащ – доц іде, то вона його пожаліла, обернула, пригріла да знов там оставила під сосною. А це, оказваєця, якесь чортеня було. Да мале, да скигліло – доц намок його. З тих пір, як вона пришла додому, то в них начало все вестися в хазайстві. Нічо' не загинуло вже... начало прибавляця. Значит, оказваєця: треба Богу вірити, але й чорту вреда не робіть, чорту

⁵⁵ Галайчук В. Демонологічна палітра бойків Старосамбірщини... С.214 (с. Лопушниця Старосамбірського р-ну Львівської обл.).

⁵⁶ Там само. С.209 (с. Катина Старосамбірського р-ну Львівської обл.).

⁵⁷ Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М.К.Дмитренко. Київ, 1992. С.38.

допомогти. То якщо з тими чортами подружишся, то й вони тобі...»⁵⁸ Варто зазначити, що в авторитетному науковому виданні «Слов'янські старожитності» цей мотив, так притаманний західним слов'янам, визнається невідомим для слов'ян східних, а отже, й для українців⁵⁹.

Паралелі вбачаються і в інших випадках. Зокрема, відомою є схильність *годованця* до метаморфоз. При цьому типовими для нього, як і для чеських домашніх духів, є подоби kota, собаки чи маленького хлопчика. Також *домашній чорт* може обдарувати господаря незмінною монетою (*інклюдом*), яка повертається до власника, або ж він сам уподібнюється до *інклюдза*: «Йик чоловік візьме ййце пискліўки (курки) чорної, покладе під лїве плече, деветь день на печі, поза горном, буде сидіти, нічо до никого ни говорити, ни обмивати си, за Бога ни гадати, то девятої днини випустит хлопця-інклюдза. Запитай си тот хлопец-інклюдз: Куди йти? – Йди ў пид! – Видтиў си вертає тай до чоґо еґо схоче, ци до худоби пасти, щоби добре вело си, ци до бджіл, ци до грошій, може еґо пислати, то и з каси вибрати [...]»⁶⁰.

У якій би іпостасі українці не уявляли собі домашнього духа і як би його не називали, за сприятливих для себе умов він допомагає господареві, а інакше – шкодить. «Другий парубок служив у того газди. В зимі молотили в оба, а ту десь взяв ся на стайни кіт і м'явкав. Він го зганяв, а далі замахнув ся на нього ціпом, а старий Благий мовить: «На що беш kota? Будеш видіти, що з того буде!» На другий день рано прийшов парубок до стайні давати худобі йісти, а худоба вся обернена задом до жолоба і за хвості попривязована. А Благий до парібка мовить: «А видиш! то кіт таке наробив»⁶¹.

Зближує чеські й українські уявлення і те, що по смерті душа господаря опиняється у владі демонічного помічника (у варіанті з *домашнім чортом*): «Казали: чорта собі віпросив. І в кого той був чорт, помагав, і йому дуже добре всьо робило сі. Є – курка несе маленьке яйце, зносок. Ну, і то яйце треба носити дев'ять день під плечем (здаєть, що під лівим прив'язати), і з него має диявол вродити сі, вилупити сі. І він так в момент віросте – і всьо, і потому не збудесі його, поки жити будеш. Він твій, а ти його. Ну, і кажут, що потом ти як помреш – і ти вже пішов в пекло. Він служив тобі цілий вік, а потому після смерті душа... А він далі шукає таких... Якщо, допустім, я господар, а ви мій син чи дочка – лишаєт сі: якщо ви приймаєте його – добре, якщо не приймаєте – він вже не має де ся дівати»⁶².

У загальному відповідають чеським і уявлення українців про домашню змію. Зокрема, на Поліссі вужа нерідко ототожнюють з *домовиком* і намагаються йому не зашкодити: «Той вуж, що в хаті живе, називається домовик. Його хазяїн знає, він хазяїна не боїться, а хазяїн його не боїться. Як хазяїн вечеряє чи обідає, той вуж може навіть до хазяїна прийти і з миски попоїсти. Такого вужа не можна було вбивати»⁶³.

⁵⁸ Галайчук В. Причинки до поліської демонології: вірування у домовика // Народознавчі Зошити. Львів, 2006. №3–4. С.464 (с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл.).

⁵⁹ Левкиевская Е.Е. Дух-обогадатель // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. У 5-ти т. Москва, 1999. Т. 2: Д–К (Крошки). С.148–149.

⁶⁰ Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології // Етнографічний збірник. Львів, 1903. Т.XV. С.254.

⁶¹ Зубрицький М. Про хованців // Жите і слово: Вістник літератури, історії і фольклору. Львів, 1895. Т.IV. С.185.

⁶² Записано 15.07.2008 р. у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. народж.

⁶³ Галайчук В. Причинки до поліської демонології... С.462 (с. Кричильськ Сарненського р-ну Рівненської обл.).

На Бойківщині трапляються відомості про домову (чи ґрунтову) гадину: “Я знаю, що їдна [гадюка] вілезла на вікно, така велика, а вона покликала людей, та й вбили її. [...] Вбили, то вона рік пожила, молода жінка така була... і дїтвак лишився, а вона рік пожила, а на другий, каже, що вона до року вмерла. А люди кажуть, що певно, вони до м о в у г а д и н у вбили. Під підлогою живе”⁶⁴.

Локально побутують такі уявлення на етнографічній Волині: “Але і на Грицеволі, там баба жила, то так само, мама розказували, як вони прийшли, а вужака такий теньгий... А вони були колись куркулі, такий садок мали, і такий вужака теньгий виліз. Мама кажут: “Маринко, Маринко, іди бий...” – “Ганьо, не руш його, не зачипай, нех лізе, то наш. Я йому дам молочка, він нап’єця і собі полізе. Він тебе зачипати не буде”⁶⁵.

У різних етнографічних районах України часто трапляються відомості про те, що вуж може ссати корову. Це сприймають або як звиклу природну властивість цього плазуна, або як наслідок того, що таких вужів насилають відьми, але нерідко – і як позитивне явище: “Казали – ага, має корова вужа, то вона файно доїт сі і молоко ніхто не відбере. Відьма не відбере молоко”⁶⁶.

Для увиразнення паралелей між уявленнями українців та чехів про домашніх духів можна навести ще чимало відомостей, однак і викладеного тут матеріалу достатньо для того, щоб констатувати: крім безпосередньо назв, у віруваннях чехів, навіть з урахуванням певних німецьких впливів, м а й ж е усі сюжети, навіть у фрагментах, відомі українцям. Безперечно, ближчими до чеських є уявлення українців про *домовика* як *домашнього чорта*, але подібність спостерігається і у варіанті з домовиком, похідним від душі предка, і у варіанті з домашньою змією, які поширені у різних етнографічних районах України. Це підтверджує неодноразово відзначавану дослідниками діалектність явищ традиційної духовної культури, особливо притаманну таким глибинним пластам, як народна демонологія.

⁶⁴ Галайчук В. Уявлення про домашніх духів у селі Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської області (За польовими матеріалами) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2005. Вип.39–40. С.478.

⁶⁵ Записано 16.07.2011 р. у с. Грицеволя Радеківського р-ну Львівської обл. від Панчук Софії Петрівни, 1932 р. народж.

⁶⁶ Записано 05.07.2015 р. у с. Копачинці Горodenківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ганни Дмитрівни, 1954 р. народж.

TRADITIONAL VIEWS ON DOMESTIC SPIRITS: UKRAINIAN-CZECH PARALLELS

Volodymyr HALAYCHUK

*Ivan Franko National University in Lviv
1, Universytetska str., Lviv, 79000
Chair of Ethnology
e-mail: halay_czuk@ukr.net*

The traditional views of Czechs and Ukrainian on domestic spirits with ascertained noticeable proximity of such views are presented in the article. It is noted that even in the particular ethnographic region some demonological stories dominate, while others are on the periphery, but not disappear altogether. Despite distinct local peculiarities of stories about domestic spirits in Czech and Ukrainian, some of its fragments are nearly identical, only they are differently combined with each other. This shows remoteness of the corresponding layer of demonological beliefs.

Key words: demonology, beliefs, domestic spirits, domovyk (household spirit), home snake.

ТРАДИЦИОННЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ДОМАШНИХ ДУХАХ: УКРАИНСКО-ЧЕШСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

Владимир ГАЛАЙЧУК

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000
Кафедра этнологии
e-mail: halay_czuk@ukr.net*

В статье рассматриваются традиционные представления украинцев и чехов о домашних духах, при этом констатируется заметная близость таких представлений. Отмечается, что даже в границах одного этнографического района одни демонологические сюжеты доминируют, другие оказываются на периферии, но не исчезают совсем. Выявлено, что, несмотря на выразительную локальную специфику рассказов о домашних духах у чехов и украинцев, отдельные их фрагменты оказываются почти одинаковыми, только по-разному скомбинированными между собой. Это свидетельствует о давности соответствующего пласта демонологических представлений.

Ключевые слова: демонология, верования, духи домашние, домовый, змей домашний.